

1502 : UN DIA EN EL RECORD DE “LO PUS SOLEMPNE PINTOR DE SPANYA” (PAOLO DA SAN LEOCADIO)

Ximo Company
Universitat de Lleida

La present comunicació és una xicoteta mostra d'historiació social de l'art, referida fonamentalment a la pintura i als pintors. El protagonista és un pintor italià que va estar actiu a València durant més de 30 anys, el qual narra nombroses impressions sobre la seua pròpia vida, sobre la societat, el gust, les tendències artístiques i l'estatus social dels pintors en la primera època del Renaixement. Ens conta tantes coses que perfectament podríem entendre'l com un privilegiat “speculum temporis”. Escoltem-lo.

Som dilluns a 15 de març de 1502. Un jorn més al ducat de Gandia. M'he aixecat amb mal de ventre, per l'indigest cuixot d'ahir diumenge i atordit, a més, pel tuf de reïnes amb què darrerament el meu fill Felip-Pau acostuma a barrejar i moldre els colors.

No ha sonat encara el nafil de l'alba dels maleïts moros que s'arrosseguen a tort i a dret del riu Serpis, i allò primer que faig, com cada jorn, és encomanar-me a Nostre Senyor Déu, a madona Santa Maria, Verge i mare sua, e a tots los sants del paradís perquè el pa i el bon albir, juntament amb el recte temor de Déu, planen damunt ma casa, la meua esposa Elisabet, els meus fills Peret, Miquel, Felip-Pau, Margarida i Paula, i fins i tot damunt d'aquells que al recer del meu obrador pictòric mengen, s'escalfen i vesteixen gipó i gramalla del país, amb possibilitat de galotxes als peus perquè la pluja i la humitat de l'hivern no els reporten massa ulls de poll.

És un bon dia. El vent ha esmerçat novament la seua bondat, i els claps ennuvolats, que darrerament amenaçaven tempesta esvalotada, s'han esvaït mar endins. Hi ha bonança.

És un bon moment per atansar-me, en un batre d'ulls, a la primera magrana que hi trobe, per tal de fer-me un suc que amaine el mal de ventre, i per disposar-me alhora, en silenci, a recordar quelcom de la misericòrdia divina que, durant més de trenta anys m'ha preservat i mantingut, sa i estalvi, enfora de Règgio.

Quan era a Ferrara

Ara fa 34 anys (1468), amb tota la cremor dels meus 22 anys, em trobava dalt de la bastida que, a la Saia dels Mesos del palau ferrarès de Schifanoia, hi havia disposat el meu enyorat mestre Francesco del Cossa. Hi molia aleshores, i maquinava i empastava els colors amb una velocitat esfereïdora, comptat i debatut que si no ho feia així, amb tota dili-

gència, els calbots de mestre Francesco aviat m'unflarien el clatell o m'enrogerien les orelles. Beneïdes vexacions, però, les d'aquella llunyana època, perquè l'aprenentatge al redós de mestre Francesco o, més encara, en companyia del vell Còssimo Tura, ben bé valien les flastomies que vaig haver de suportar. Se m'obrien, així, les portes d'una emancipació professional autònoma, alhora que s'hi albiraven les altres portes, ben glorioses en la meua cursa personal, del Regne de València, on ara em trobe per la gràcia i la benevolença de Déu.

Com me'n recorde també de les meues venturoses correries pels palaus i esglésies de Règgio, de Pàdua, de Màntua i, per suposat, de la seductora Venècia, on mestres de tanta saviesa com Andrea Mantegna o Giovanni Bellini encisaven tothom que veia la perfecció exultant de llurs pintures. Ara i adés m'ensinistrava en els misteris formals d'unes obres que, segons aquells venerats mestres—deixebles quasi tots del misantrop, per no dir enfollit, Francesco Squarcione—, volien reprendre i emular la manera pictòrica dels gloriosos romans.

Què diferent, aquell món, del que després he viscut i visc— en aquest regne valencià! Allà hi pinten al fresc, ací quasi bé ni coneixen aquesta manera de fer anar els pinzells sobre el mur humit i eixalbat.

A Ferrara, les parets s'emplenaven amb temes referents al món de la mitologia i de l'astrologia; món que, segons el lletrat i erudit Pellegrino Prisciani, amic i contertuli de pintors, beneficiava les petjades humanes que els ducs d'Este, senyors de Ferrara, conformaven a la llum de la santa religió cristiana. Ambdues coses (mitologia i religió) eren cuites en una mateixa olla, i a la closca d'aquella gent, tan diferent de la d'ací, es conjuminava i s'ordia tot amb profícua conveniència.

Fins i tot els sants pares d'aquell país, així com tants i tants cardenals, arquebisbes, bisbes i canonges, es gloriaven de tenir pintures a casa seua amb figuracions de Venus, Mercuri o Mart, en tant que aquests eren entesos com a benefactors precedents de la sancta revelació cristiana.

Em sorprenia, d'altra banda, l'estima d'aquells senyors per les lletres, oposada a la més virulent, ignota i aguerrida manera dels senyors valencians.

1472 : el viatge dels meus somnis

Així s'esdevenia el meu temps 30 anys enrera, fins que, un bon dia de 1472, el canonge Escrivà, de part del totpoderós Roderic de Borja, cardenal i vice-canceller de l'església romana, m'oferí la possibilitat d'embarcar-me en un vaixell del rei Ferran d'Aragó, amb destinació a València. Era el viatge de la meua vida!

Quin desfici i quin tràngol fins al dia en què, juntament amb el meu companyó napolità, Francesco Pagano, a més de nombrosos bisbes, abats, juriconsults, homes de lletres i prohoms de tota mena, aplegàrem al grau de València.

Mai no m'hagués pogut imaginar que el cardenal Borja fos tan venerat i exultat arreu dels domenys valencians. Les catifes, les garlandes de flors i els draps de ras s'encimbellaven arreu de la cursa que ens conduïa fins a la porta dels apòstols de la seu valenciana, tota ella engalanada amb un atapeït pomell de roses que s'atenallaven amb ramatge de murtra.

En passar el cardenal sonaven les cornamuses més diverses, alhora que una cridòria vehement —on no faltaven bretòls, bergants i bordegassos— exclamava tot d'una: Oh! si mort no hi havia, quanta és la glòria present!

La resta d'aquell jorn, cafit de desconeguts afalacs envers la meua persona i la del meu companyó Francesco, perviu colpidor en la meua pensa. Com oblidar aquelles primeres cobejances! Tot el capítol de la poderosa seu valenciana —potser perquè hi veníem de part de lo senyor cardenal— ens atenia amb complaença:

“Vullgeu seure, mestres Paolo i Francesco; sieu benvinguts a la seu de nostre senyor lo Cardenal Borja. Ja sabeu que us hem preparat cases franques e ben situades al pla de les barques, no lluny del capítol, e que allà, preparat de bon grat pel magnific misser Ramon de Soler, hi trobareu roba convenient a les vostres persones e tot lo necessari per viure amb mesurada folgadura. Los pintors del cardenal, ja ho sabeu, són els nostres mestres pintors”.

Això s'esdevenia el 16 de juliol de 1472 i dues setmanes després ja ens hi oferien 3.000 ducats d'or (suma mai no concedida fins al present a cap altre pintor de les parts d'Espanya) perquè pintàssem al fresc les parets de l'altar major de l'esmentada seu valenciana.

No vaig trigar a assabentar-me, però, que aquest tracte de favor no era l'acostumat envers tants altres mestres del fornit gremi de pintors a València. Per converses i tertúlies nocturnes amb l'afamat Pere Cabanes, majoral de l'esmentat gremi, vaig saber, després, de les migrades possibilitats que els pintors valencians tenien d'incrementar els seus béns, de tenir casa pròpia o, més difícil encara, d'adquirir fanecades de terra o d'arribar a posseir algun cens o algun violari fructífer.

Per exemple --em deia Cabanes--: un bon mestre que arribés a contractar diversos retaules a l'any, podia arribar a treure un salari global de 5 sous diaris i, amb això, tot just li arribava per a un pa de dues lliures, una lliura de corder, un litre de llet i, a tot estirar, descomptada la cisa per al vi, per a vestir-se i per a la llenya de l'hivern, magre ho tenia per arribar a mitja lliura de formatge de cabra guarnida amb panses i dolços de carabassa. I he d'insistir que això m'ho deia un pintor famós, farcidet i un xic acabalat, com era en Cabanes, el qual contractava retaules per a les millors parròquies del país i per als poderosos jurats de la ciutat de València.

No han canviat massa les coses en l'any en què m'hi trobe, 1502, per no dir que les darreres pestes i les repetides caresties del blat han agreujat el neguitós sentir de la gent tota, especialment la que afecta els llauradors i els menestrals. He pogut comprovar que darrement creixen les tafureries i les “llejures”, els alcavots i els rahinadors de daus, i m'hi trobo ara i adés, de camí fins al palau de la meua senyora duquessa, nombrosos homes mundanis e vagabunds que reporten llur vida d'almoines i caritats. D'altres, de mirada més reguardosa, semblen desitjar la foscor per imposar la tenebrosa llei del coltell, amb impunes robatoris a cops d'ensangrentades porrades i gavinetades.

D'Espanya a Itàlia o a l'inrevés

No vull amagar, emperò, tot siga dit, que al meu país els pintors tampoc no són senyors de nodrida folgadura econòmica ni d'escatainada reconeixença mundana, com de vegades algú haja pogut pensar. És ben cert que són conegudes per tots les repetides prèdiques del gran mestre Leonardo (de la senyoria de Florència) en favor d'un reconeixement més gran de l'enginy d'un pintor, però, tot i que allà se'ns permet d'escriure i parlar arreu de totes aquestes aspiracions, no vull amagar la lentitud i la tortuositat d'aquestes suposades conquestes. Una cosa és el desig que les creatures tenim dins lo cor, i una altra, de ben diferent, la realitat crua que ens colpeig i amb la que vivim jorn a jorn.

Recorde que poc abans d'embarcar-me cap a València, el gran Francesco del Cossa, a Ferrara estant, va encarar-se amb el poderós duc Borso d'Este, en protesta per la disminuïda consideració econòmica i social amb què era tractat. Me'n recorde com si fora ara de la forma i l'expressió que el mestre Cossa emprà enfront l'escrivà del duc: “che io so trattato et iudicato et apparagonato al più tristo garzone di Ferrara”. Tot fou debades, però, i als pocs dies l'enyorat mestre abandonava la fastuosa cort ferraresa i s'enfilava en solitari cap a Bolonya, per veure si allà corrien vents més benèvols.

És cert, emperò, que això es produïa el 25 de maig de 1470 i que són transcorreguts més de trenta anys des d'aquell esdeveniment, però per les lletres que encara m'arriben

d'arreu de la meua contrada, pocs són els mestres pintors que han entès (o que han posat en pràctica) l'escatrainada lletania de mestre Leonardo segons la qual "l'arte è una cosa mentale".

He de concloure, de tota manera, a fe de nostre Senyor Déu, que són molts els escàpols italians (pintors, escultors i arquitectes) que depassen amb escreix la migrada consideració mundana dels pintors del gremi valencià. Allà, ja s'hi parla de "virtut"; ací, ben diferent, no ens en sortim encara de la "servitù".

L'estel benefactor dels Borja

Sort en vaig tindre, jo, de caure en la poderosa malla de lo senyor cardenal Roderic de Borja. Això ha segellat amb fada benigna el transcòrrer dels meus dies a València, car també a la vila de Castelló, on m'hi aplegà amb la família el 1490, fugint d'una pesta malèfica que assotava València, vaig fer sort, a més d'haver estat considerat com "lo pus solemne pintor de Spanya". Recorde que, benignament, vaig demanar-los només 26.000 sous per pintar-hi el retaule major de l'església de Santa Maria, però prou que em compensaven i em farcién, de bestreta, amb pròdiges cafissos de blat, amb vins de Xaló per a mi i per als meus, i amb bones escudelles cafides de carn de conill i d'ànec, guarnides sempre amb olives brunes de la terra.

Allà, m'hi faltà la meua estimada Damiana, mare d'en Peret i d'en Miquel, i recorde l'esglai del poble de Castelló en veure que, sobre aquell cos mort que la terra s'engolia hi vaig dipositar una valuosa creu d'argent que lo mestre Antoni em féu, expressament, per 3.000 sous del país. Només un pintor de tanta cobejança com la per mi posseïda en vint anys al regne de València podia ablar, de forma tan alta, el seu esmarriment. Al capdavant, encara avui amo i estime l'enyorada Damiana, a qui espere retrobar, lo dia final, en lo paradís dels benaurats.

Gandia: el Palau, la Seu i la benignitat de la senyora duquessa

I així me'n passe, quasi a batzegades, fins lo meu present actual, instal·lat al poderós casal dels ducs Borja de Gandia. La vila és rica i enormement cridanera. La gent trafega i regolfa per tots els carrers i viaranys que la nodreixen, carrers que a la darrera s'enfilen vers una plaça bullent, plena de gom a gom, on s'ajunten les escrivanies de la Cort, la del Justícia, la dels jurats i la dels notaris, a més d'encabir el forn, el mercat, els obradors més diversos (paraires, sastres, argenters o fusters), o tantes altres botigues que s'aixopluguen a l'anomenat porxo dels piquers.

Tampoc no hi falten els captaires, els estrafets i els malcarats, acompanyats sovint per la tramoia proçaç, de vegades desvergonyida, dels joglars i els ministrils que ara i adés gesticulen amb befes gatzaroses.

Gandia és una festa. Els carrers són solcats d'oques, gallines i "porchs solters", ornats a més amb nombroses pells de bestiar que s'estenen al sol amb una certa arrogància. De les clavegueres brollen unes pudors de fems i orins insuportables, però tot forma part de la cerimònia mundana d'aquesta incontestable vila mediterrània.

Certament, lo senyor cardenal Borja va tenir un gran encert en comprar per als seus fills, l'any 1485, aquesta formosa terra de sucre, als trapigs de la qual esmercen treball, dia i nit, més de dos-cents homes. Terra rica, en definitiva, que dona Maria Enríquez, governa amb mà ferma, assenyada i ben poderosa, tot i que travessada pel dolor de la ignominiosa

mort del seu caríssim espòs (mort a coltellades, a Roma, el 14 de juny de 1497), lo duc Joan de Borja, fill estimat de l'avui papa Borja, lo santíssim i beatíssim Alexandre VI.

Al seu privilegiat servei, hi sóc des de novembre de 1501, amb un tracte de favor que depassa, amb molt, allò que mestre Cabanes em contava dels pintors agremiats a ciutat de València.

Pense, fins i tot, que si algun jorn venidor algú gosés a recomptar la història dels mestres del pinzell avenguts al meu temps, potser haurà de reconèixer, de primer, que la meua folgada situació, tothora conduïda per l'estel provident del bon Déu que tenim al cel, i pel magnífic patratge de la cara família Borja que de sempre m'ha protegit, no és, ni de bon tros, comuna a la de tants altres amics i companyons del pinzell, els quals, tot i viure'n justament, són ben distants encara, de les nobles aspiracions dels veïns pintors d'Itàlia.

A València, és lluny encara lo temps de reconeixences més plaents al bon art de la pintura, tot i que jo, fins ara, puga esdevenir-ne un primer auguri de noves promences.

A Gandia, hi visc amb els meus, en casa franca de 200 ducats que dona Maria ha fet construir ex professo per a mi, tothora afalagat amb bons acolliments i gracioses prebendes. He contractat el retaule de la seu per 30.000 sous, i la duquessa en persona m'ha pres en servei la meua filla estimada, Elisabet (tinguda amb la meua segona muller, dita també Elisabet), la qual, quan siga de edat, la duquessa m'ha promès que la casarà i la dotarà.

Però si, de per cas, la volguda, abrinada i ben agraciada Elisabet volgués ser monja del preuat i bell monestir gandià de Santa Clara, de continent la duquessa dona Maria la hi dotaria igualment, i em prendria ben tost la meua segona filla Margarida.

Si a tantes complaences de la caríssima nora del Sant Pare envers la meua família, afegesc el valuós cens de 2.000 sous anuals amb què la meua enlinda duquessa acaba de re-graciar-me, no puc més que aixecar els ulls vidriosos d'agraïment a la divina i benaurada providència, la qual em serva, a mi i als meus, amb primmirada i privilegiada sollicitud.

Ep! però sento l'estimada veu d'en Felip-Pau:

- *"Pare! volgut mestre Paolo, no us en recordeu que des de ben d'hora us aguarda a la Seu mestre Damià Forment per tal que reprengueu tots dos lo discurs sobre com ha de fer-se la fàbrica de lo retaule, així com la diadema, lo ceptre e los campers que han d'aparellar-se als seus dossers?"*

- *"Creu-me estimat Felip, el mal de ventre del cuixot d'ahir nit entorpeix la meua pensa i afebleix les meues cames. He estat com dormit, però despert, una llarga estona, i només el bon suc de magrana que m'he pres està purgant la maleïda pesantor que m'arrossega.*

Excuseu-me tots, per Déu, i digueu-li a mestre Damià que de continent sóc amb ell".

Bibliografia

Aquest assaig entre literatura i història és fruit d'uns anys de lectures diverses en els camps de les dues disciplines citades. Existeix, de primer, el resultat de la meua tesi doctoral: *La pintura valenciana de Jacomart a Pau de Sant Leocadi: el corrent hispanoflamec i els inicis del Renaixement*, 3 vols., Universitat de Barcelona, 1986; i moltes altres obres, d'entre les que anoto alguns títols orientatius:

- ARDIT, Manuel: *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*, Barcelona, 1993, 2 vols.
- COMPANY, Ximo: *L'art i els artistes al País Valencià modern (1440-1600). Comportaments socials*, Barcelona, 1991.
- DUBY, Georges: *El caballero, la mujer y el cura*, Madrid, 1982.
- GARCÍA OLIVER, Ferran: "Gandia, 1502, en la ploma d'un foraster", *Saó*, 129 (1990), ps. 48-51.
- GINZBURG, Carlo: *El queso y los gusanos. El cosmos, según un molinero del siglo XVI*, Barcelona, 1981.
- LE GOFF, Jacques: *Tiempo, trabajo y cultura en el Occidente medieval*, Madrid, 1983.
- SALAVERT, V. L. i GRAÜLLERA, V.: *Professió, ciència i societat a la València del segle XVI*, Barcelona, 1990.
- SANCHIS SIVERA, José: "Vida íntima de los valencianos en la época foral", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 5 (1932), ps. 229-243; 6 (1933), ps. 36-43, 65-80, 109-120, 149-162; 7 (1934), ps. 41-53, 69-82; 8 (1935), ps. 1-13.